

KƏNAN TAHİROV

humanm@bk.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev pr-ti 429

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN FRAZEOLOLİ VAHİDLƏRİ KOQNİTİV PROSES DƏ

Açar sözlər: frazeologiya, milli-mədəni dəyər, etnokultur, koqnitiv əsaslar, mental proses.

Key words: phraseology, national-cultural value, ethnoculture, cognitive bases, mental process.

Ключевые слова: фразеология, национально-культурная ценность, этнокультура, познавательные основы, мыслительный процесс.

Son illər dünya dilçiliyində frazeologiya koqnitiv istiqamətdə də öyrənilməyə balanmışdır. Bu aspekt, ilk növbədə dillərin semantik proseslərini öyrənməkdən ötrü çox vacıbdır. Həmcinin də həm dil sistemində, həm də insan fəaliyyətinin koqnitiv dəkində belə tədqiqatların önəmi göz qabağındadır.

Frazeologiya həm dil, həm də mədəni fenomendir. Onun öyrənilməsinin çox mühüm aktual aspektləri mövcuddur. Həmin aspektlərdən biri kulturoloji aspektdir. Frazeoloji vahidlər bədii mətnlərdə mühüm emosional vəzifəni yerinə yetirir. Bədii əsərlərdə frazeoloji vahidlərin müxtəlif növləri və funksiyaları meydana çıxır. Frazeoloji vahidlər həmçinin bədii mətnlərdə müəllif tərəfindən modifikasiya olunur. Onların mühüm leksik-qrammatik və semantik-üslubi xarakteri vardır. Frazeoloji transformasiya fərdi-müəllif çevrilmələridir. Tarixi təcrübə də göstərir ki, frazeoloji vahidlər bədii mühitdə yüksək emosionallıq və ifadəlilik imkanlarını formalaşdırır. Frazeoloji vahidlərdə *“yeni fikir dərinliyi”* (1,c.134-135) yüksək dərəcədədir. Bir sıra frazeoloji vahidlər bədii əsərlərdə mühüm mədəni konnotasiyaları və ekspressivliyi aydın əhatə edir. Milli, linqvokulturoloji, emosional-ekspressiv incəliklər frazeoloji vahidlərin semantikasında nəinki itib-batır, frazeoloji mənanı, funksiyaları orjinal edir, bədii mətnə fikri daha da dolğun hala salır. Hər iki dilin- ingilis və Azərbaycan dillərinə məxsus frazeoloji vahidlərinin zəngin kulturoloji potensialının mövcud olduğunu əyaniləşdirir. Linqvometodik əsaslara söykənərək bunları tədqiq etmək mümkündür. Bu metodun köməyiylə kulturoloji məkanda Frazeoloji vahidlərin koqnitiv əsaslarını, milli özünəməxsusluğunu, rəngarəng semantik və geniş funksiyalarını üzə çıxarmaq olar.

N.Vəliyeva yazır ki, *“Dillərin çoxəsrlik mədəniyyət tarixində və dil sferasında xalq müdrikliyinin inikası olan, öz dərin və kəsərli fikir ifadə etmək gücü ilə səciyyələnən frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur. Yazılı ədəbiyyatda frazeologizmlərin qədimliyinə xalqın malik olduğu leksik sərvətin toplandığı yazılı abidələr şahidlik edir. Frazeologizmlər müəyyən sosial mühitin, bu və ya başqa*

dövrün məhsulu olub, dil daşıyıcılarının həyat və məişət şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişir, təkmilləşir, sabitləşir və nəhayət yaddaşda möhkəm kök salır” (2, s.5 (988 səh.)

Koqnitologiya bir elm kimi elmlərin transformasiya olunması nəticəsində yaranmış və insan fəaliyyətini əhatə etmişdir. Müasir mərhələdə bu elm intensiv inkişaf edərək XX əsrin 70-ci illərindən etibarən onun müxtəlif sahələri genişlənmişdir. Müxtəlif dil hadisələri insan fəaliyyəti, insanın düşüncəsi, mənəvi-praktik fəaliyyəti ilə sıx şəkildə bağlanmışdır. Mental proseslərin qanunauyğunluqları insanın təcrübəsi ilə əlaqələndirilmişdir. Bu əlaqə koqnitiv linqvistikaya geniş meydan açmış, dilin bu yöndə olan tərəfləri tədqiqatlara cəlb olunmuşdur. Frazeologizləşmə prosesi də tədqiqatlardan kənarda qalmamış, yeni paradimalar əsasında onun baza sahələri dil və düşüncənin qarşılıqlı əlaqəsi, təsiri fonunda öyrənilməyə sövq edilmişdir. Bu mürəkkəb problem görkəmli xarici dilçilərin- V.N.Teliyanın, N.F.Alefrenkonun, L.V.Kovaleva, Z.D.Popovanın, İ.A.Sterinin, A.P.Babuşkinin, E.S.Kubryakovanın və başqaları tərəfindən əsaslı şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. (3; 4; 5; 6; 7; 8)

Tutuşdurulan dillərin frazeoloji vahidlərinin koqnitiv strukturu, onun mexanizmi, frazeoloji mənanın inkişafı, assosiativ psixolinqvistik, etnolinqvistik və komponentlərin mədəni əsaslarına aydınlıq gətirmək lazımdır. Frazeoloji mənanın inkişafını izləmək daha vacibdir. Bu sahə üzrə koqnitiv prosesin universal qanunauyğunluqlarını və onun milli spesifikasiyasını ortaya çıxarmaq, koqnitiv modellərin milli xüsusiyyətlərini, ən çox da milli-mənəvi dəyərə malik frazeoloji komponentləri və onların etnokultur dəyərini aşkara çıxarmaq mühüm işlərdən sayıla bilər. Buna görə də bu sistemdə frazeologizləşmə prosesi təsvir olunur, xalqın mədəni faktı və onun dilin semantik məkanında tutduğu yer, müasir linqvokulturologiyada əks olunma vasitələri dəqiqləşir.

Frazeologizləşmə prosesi bir dil vahidi kimi dilçiliyin frazeologiya bölməsinin problemlərindəndir. Bu problem dil vahidlərinin, ələlxüsusda frazeoloji vahidlərin semantikasının meydana çıxarılması üçün çox gərəklidir.

Əsas semantik proseslər dilin ifadə vasitələri ilə (metafora və metonimiya və s.) birgə araşdırılır. Frazeoloji məna müəyyənləşir və semantik proseslərin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Frazeoloji mənanın mədəni komponenti müəyyənləşdirilir. Beləliklə, dilin semantik məkanında frazeoloji vahidlərin yeri və rolu təyin olunur.

Koqnitiv linqvistika insan və konseptsferanın mental əlaqələrini öyrənir. Yeni elmi istiqamət-koqnitiv frazeologiya insanın mental fəaliyyətini səciyyələndirir. Frazeologiya koqnitiv prosesi, mental strukturu, koqnitiv fəaliyyəti, dünyanın mental xəritəsini nəzərdən keçirir.

Hər iki dildə dünya obrazı ən çox frazeoloji birləşmələrlə funksionallaşır: *dünya-the wide world/the great world/the whole world* _ *ağ işıq (*dünya dairəsi*); *dünya-aləm dağılanda vecinə heç şey almamaq*- *to fiddle while Rome is burning*; *dünya başına dar gəlir*- *one is sick to death of everything\one has no for anything*)

Dünya dagılrsa da... for better for worse\come rain or shine/Dünya elə bil kənddir (harda desən rast gəlmək olar)- *it s a small world (the world is a small place)*

Dünya görmüş (qədim, çox qoca)- as old as the hills(as old as time) (3, s.640-641)

Bu frazeoloji vahidlərin işarə strukturu və onun mədəni kodla dünyaya münasibəti aydındır. Milli-mədəni konnotasiya problemini bu kodlar yaradır. Frazoloji vahidlərin daxili forması həmin kodlar vasitəsilə açılır. Dünya mədəniyyət kodudur, açar anlayışdır, dünya haqqındakı həmin fikirlər milli obrazıdır. Milli dünya anlayışı dünyaya münasibətdir, mesajdır. Dünya obrazı- dünyanın dil çərcivəsində konseptuallaşması vasitələrindəndir. Dünyanın aydın milli obrazı dilin leksik səviyyəsində olduğu kimi, frazeoloji səviyyəsində də əks olunur. Bir tərəfdən də mədəni konnotasiyanın və ekspressivliyin ifadəsi görünür. Kiçik mətnin frazeoloji korpusu ekspressivliyi canlandırır. Konnotativ mahiyyət daxili forma və predmet sahəsində qərarlaşır. Bu və ya digər frazeoloji vasitələrlə, mənalarla insan dünyanın mənzərəsini təsvir edir, göstərir, dərk edir, anlayır; əyaniləşdirir, aydınlıq gətirir, dünyanı özünə tabe edir, təslim edir, qlobal şəkllə salır, metamorfoza edir, döndərir və s.

Göründüyü kimi, koqnitiv prosesdə bu əlaməti daşıyan frazeoloji vahidlərin rolu böyükdür. Həmin prosesdə frazeologiya mühüm funksiyaları da yerinə yetirir, insan aqlını itiləşdirir. Görünən odur ki, mətnə frazeologiyanın funksionallaşma xüsusiyyətləri özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Frazeologizləmə koqnitiv prosesdə konsept anlayışını ehtiva edir. Konsept – kollektiv şüurun diskret vahididir. Konsept məsələsinə Babuşkin, Kolesov, Aliferenko, N.Boldırev, Y.Stepanov və başqaları böyük diqqət yetirmişlər. Onların fikirlərini qısa şəkildə nəzərdən keçirək: konsept insanın bilik və təcrübəsini inikas etdirən, mürəkkəb, çoxplanlı struktur təşkil edən mental vahidir və hər bir dil daşıyıcılarının şüurunda milli-mədəni təsəvvürlər sistemidir. Konsept-mental representasiyadır, “əlaqədə olduğu predmetləri kateqoriyallaşdırır” (9, s.16) Konsept-təmiz fikirdir, orada dil vahidinin ilk mənası, ilk obrazı, arxetipi, konstant və s. mövcuddur” (8., s.56). Alefirenko yazır: “Konsept koqnitiv (təsəvvür) kateqoriyadır, kvant bilikdir (kvant nəzəriyyəsi), mürəkkəb təsviri obraz və qiymətləndirici oriyentasiyadır” (4, s.17)

Konsept mətnin strukturunda yüksək fikir və məntiqi quruluşun ifadəçisidir, müəllif intensiyasını yerinə yetirir, müəllifin fəaliyyətini motivləşdirir. (1, c.57) O, linqvoqoqnitiv vahiddir. Məsələn, “*barmağına dolamaq*” frazeoloji konseptini götürək: ingilis dilində bu məcazi məna “*to wind round one’s finger*”, “*bir şeyi beş barmaq kimi bilmək*” *to have one’s finger-tips, to know, like the back of one’s hand* (idiom) (10, , s.53 (641 səh.)

Qeyd edək ki, insanın şüur fəaliyyəti müxtəlif anlayışlar vasitəsilə formalaşır, nəticədə sistem formalaşır. Həmin sistemdə dilin müxtəlif səviyyələrində çoxstrukturlu konseptlər mürəkkəbləşir və mücərrəd şəkil alır. Əsas inandırıcı-hissi təcrübə, insanın predmet-praktik və fikir fəaliyyəti, verbal və qeyri-verbal ünsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini yaradır. (11, s.23-25) “Konsept çox aspektli mental strukturdur, müxtəlif anlayışlarda mövcuddur” Konsept dil vahidlərinin- leksik və frazeoloji vahidlərin semantik inkişafı nəticəsində yaranır; onun funksional vasitələri vardır”

(12, c.89-98)

Q.Tokarev göstərir ki, *“konsept qlobal, çoxölçülü mental səviyyədə olan dil vahididir və aşağıdakı əlamətlərinə görə səciyyələnir: 1) tarixi determinizm, 2) geniş intensionallıq, 3) struktur intensionallıq, 4) mədəni quruluş, 5) qeyri-həmcins mahiyyət, məzmun; 6) müxtəlif tip işarələrin representasiyası; 7) əyani (aşkar), inandırıcı hissi obraz”* (13, s.13)

Konseptlər dildə leksik və frazeoloji vahidlərlə təzahür olunur. Konseptlər frazeoloji semantikanı özündə birləşdirən çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlikdir. Bu məsələləri koqnitiv semantika öyrənir.

Koqnitiv frazeologiyanın müxtəlif sistemli dillərdə daha dərinlən öyrənilməsinin vacibliyi göstərilən tədqiqatlarda xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Bu, frazeoloji vahidlərin milli-mədəni özünəməxsusluğundan irəli gəlir.

Dil vahidlərinin semantik məkanı konsept sferalarla (konsepsahələr) əlaqədardır. Burada konsept və dil vahidlərinin mənası dərk edilir. Bu baxımdan konsept dinamik fikir prosesi olub, dil vahidlərindən doğan anlayışların qavranmasında, mənanın “həcmi”nin müəyyənləşməsində yaxından iştirak edir. Ona görə də, “konsept dərk etmə vahidi və informasiya strukturu olub, insan təcrübəsini, dünyanın dil mənzərəsini əks etdirir. Konsept, həmçinin “operativ yaddaş vahididir, dünyanın geniş xəritəsini, kvant məlumatları inikas etdirir” (9, s.10)

Məqsəd hər hansı bir konseptin frazeoloji yolla ifadə vasitələrini üzə çıxarmaqdır. Frazeoloji vahidlər, eyni zamanda koqnitiv prosesdə fəal iştirak edir. Onun semantikasındakı linqvokulturoloji aspektlər mühüm yer tutur. Frazeoloji vahidlər adi bir simmetrik adlandırma hadisəsi sayıla bilməz. Həmin hadisə dil sistemində milli dərk etmə, şüur və düşüncənin ümumi inkişafına bilavasitə bağlı olan ünsiyyət səciyyəli simmetrik-asimmetrik xarakterli frazeologizmləşmə prosesidir. Məsələn.:Xalq arasında *“barmaq silkələmək”* (Az.)- *to shake* one’s finger (at), to wag one’s finger (at)*, *“özgənin işinə barmaq soxmaq”* *to meddle with\ in other people’s business*; *“barmaq qaldırmaq”* *to raise one’s finger* (10 , s.53 (641 səh.)

Nəticə

Dilin frazeoloji vahidləri də leksik vahidlər kimi milli-mədəni xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir dövrdə frazeoloji problemlərin yeni milli-mədəni istiqamətləri meydana çıxıb. Müxtəlif dillərdə çox zaman tam qarşılığı olmadığı üçün, frazeoloji vahidlərin tədqiqində müəyyən çətinliklərlə üzləşməli oluruq. Həmin yeni istiqamətlərdən biri frazeoloji vahidlərin koqnitiv məkandakı əlamətləridir. Məqalədə bir-birindən uzaq olan dillərin frazeoloji sistemi koqnitiv planda nəzərdən keçirilir. Azərbaycan dilinin başqa dünya dilləri ilə, o cümlədən ingilis dili ilə birbaşa əlaqələrinin artdığı indiki mərhələdə həmin yöndə olan araşdırmaların səmərəsi və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir.